

Вшановуючи світлу пам'ять видатного українсько-канадського
ученого-демографа Анатолія Романюка (24.02.1924—05.03.2018)
журнал «Демографія та соціальна економіка»
пропонує увазі читачів переклад його останньої наукової праці

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.011>

УДК 314

JEL CLASSIFICATION: J11

АНАТОЛІЙ РОМАНЮК

проф., Університет Альберти
м. Оттава, Канада

**СТАЦІОНАРНЕ НАСЕЛЕННЯ, ІМІГРАЦІЯ, СОЦІАЛЬНА
ЗГУРТОВАНІСТЬ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ:
ЯКИЙ МІЖ НИМИ ЗВ'ЯЗОК І ЯКІ НАСЛІДКИ
ДЛЯ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ? ПОГЛЯД ДЕМОГРАФА —
З ОСОБЛИВОЮ УВАГОЮ ДО КАНАДСЬКИХ ПРОБЛЕМ¹**

Присвячується двом нашим колегам-демографам,
які уже відійшли — високоповажним
професорам Жакові Анріпену
та Андре Люксу — у пам'ять про їхнє
чітке бачення нашої долі в разі демографічного краху.

За останні роки автор присвятив частину своїх досліджень питанню про стаціонарне населення як стратегію державної політики для Канади та інших країн. Основну увагу приділено економіці та екології. Стверджувалося, що перевага стаціонарного населення полягає в тому, що воно відповідає як довгостроковим запитам екологів, так і короткостроковим — економістів. У цій статті, наводячи деякі з тих самих економічних переваг, автор розглядає стаціонарне населення як варіант вибору державної політики з погляду національної ідентичності та соціальної згуртованості. З цією метою вивчено політичні й ідеологічні виміри політики багатокультурності в Канаді. Розглянуто також імміграційні тенденції в Канаді й Західній Європі, наведено приклади з історії держав-космополітів, їхніх

¹ Оригінал статті надруковано в науковому журналі Canadian Studies in Population (Канадські демографічні студії) 44, № 3—4 (осінь/зима 2017) під назвою Stationary population, immigration, social cohesion, and national identity: What are the links and the policy implications? With special attention to Canada, a demographer's point of view. Переклад українською Сергія Сингаївського; передрук — за дозволом власника прав (<https://is.gd/cspjournal>; cspeidr@ualberta.ca).

досягнень та невдач. Автор доходить висновку, що з погляду національної ідентичності та соціальної згуртованості стаціонарне населення є оптимальним розв'язком.

Ключові слова: демографічна політика, зростання населення, Джон Стюарт Мілл, соціальна згуртованість, багатокультурність.

Анатолій Романюк

проф., Университет Альберты
г. Оттава, Канада

СТАЦИОНАРНОЕ НАСЕЛЕНИЕ, ИММИГРАЦИЯ, СОЦИАЛЬНАЯ СПЛОЧЕННОСТЬ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: КАКАЯ МЕЖДУ НИМИ СВЯЗЬ И КАКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА? ВЗГЛЯД ДЕМОГРАФА – С ОСОБЫМ ВНИМАНИЕМ К КАНАДСКИМ ПРОБЛЕМАМ

В последние годы автор посвятил часть своих исследований вопросу о стационарном населении как стратегии государственной политики для Канады и других стран. Основное внимание уделено экономике и экологии. Утверждалось, что преимущество стационарного населения заключается в том, что оно соответствует как долгосрочным запросам экологов, так и краткосрочным — экономистов. В этой статье, излагая некоторые из этих экономических преимуществ, автор рассматривает стационарное население как вариант выбора государственной политики с точки зрения национальной идентичности и социальной сплоченности. С этой целью изучены политические и идеологические параметры политики мультикультурализма в Канаде. Рассмотрены также иммиграционные тенденции в Канаде и Западной Европе, приведены примеры из истории государств-космополитов, их достижений и неудач. Автор приходит к выводу, что с точки зрения национальной идентичности и социальной сплоченности стационарное население является оптимальным решением.

Ключевые слова: демографическая политика, рост населения, Джон Стюарт Милл, социальная сплоченность, многокультурность.

Anatol Romanyuk

Professor, University of Alberta
Ottawa, Canada

STATIONARY POPULATION, IMMIGRATION, SOCIAL COHESION, AND NATIONAL IDENTITY: WHAT ARE THE LINKS AND THE POLICY IMPLICATIONS? WITH SPECIAL ATTENTION TO CANADA, A DEMOGRAPHER'S POINT OF VIEW

In recent years, this author has devoted some of his research to the question of stationary population as a policy vision for Canada and beyond. The focus was largely economics and ecology. The virtue of the stationary population, it was argued, is that it cut across the long-term concerns of ecologists and short-term concerns of economists. The present paper, while reiterating some of the same economic arguments, addresses stationary population as a policy option from the point of view of national identity and social cohesion. To this end, it explores the policy and ideological dimensions of multiculturalism in Canada. It also examines immigration trends in Canada and Western Europe, and makes some incursions into the history of how cosmopolitan states have fared. The paper's conclusion is that stationary population is optimal in terms of national identity and social cohesion.

Keywords: population policy, population growth, John Stuart Mill, social cohesion, multiculturalism.

Вступ. В останні роки деякі мої дослідження були присвячені питанню стаціонарного населення як стратегічній меті демографічної політики для Канади і західніх країн у цілому. Зрештою я вирішив розглядати стаціонарне населення як оптимальну відповідь на дилему забезпечення стійкого екологічного й економічного розвитку – в дусі, що нагадує філософію Джона Стюарта Мілла про стаціонарний стан: «Політичні економісти, напевне, завжди розуміли з більшою чи меншою ясністю, що зростання багатства не безмежне і що в кінці того, що вони називають *прогресивним станом*, [буде] стан стаціонарний...» (Mill 1965: 746; курсив мій). Зі свого боку я

стверджував: перевага стаціонарного населення полягає в тому, що воно відповідає як довгостроковим запитам екологів, так і короткостроковим — економістів. Проте, на мою думку, проблеми, пов'язані з національною ідентичністю та соціальною згуртованістю, теж заслуговують на увагу під час розгляду питання стаціонарного населення. Демографічна політика — це така річ, яка потребує жвавого обговорення, і всі варіанти рішень мають бути перед очима.

У демографічному плані *стаціонарне населення* є конфігурацією нульового приросту населення, з коефіцієнтом фертильності, який дещо перевищує двоє дітей на одну жінку (точніше кажучи, дорівнює 2,1 — щоб компенсувати смертність). Цей рівень фертильності забезпечить цілісну заміну одного покоління наступним (Coale 1972). З прагматичних міркувань можемо в контексті цієї статті визначити стаціонарне населення як таке, що в довгостроковій перспективі зупиняється в районі нульового приросту або на рівні загальної народжуваності два народження на одну жінку.

Ця стаття належить до того типу розвідок з демографії, які не тільки описують стан проблеми, а й пропонують ті чи інші дії. Вона пояснює та обстоює певну позицію. Вона — про те, як мало би бути і що робити. Багато висловлено в ній особистих думок, і не все є наукою *per se*. Я написав її як демограф, який давно відійшов від справ, але має достатній міжнародний досвід — і науковий, і управлінський — щоб поза вузькими рамками демографії бачити її ширші цивілізаційні та геополітичні наслідки. Деякі використовувані формулювання швидше полемічні, аніж академічно нейтральні. Бо час від часу в інтересах обговорення демографічної політики на громадському рівні нам слід дозволяти собі перемкнутися на «м'яку демографію». Залишаючись вірними нашій дисципліні, яка в багатьох своїх аспектах має кількісний, аналітичний характер, ми не повинні зневажати пророцькі побудови, що ведуть у царину філософії. А ще ми повинні мати сміливість обстоювати власну думку.

Насправді це не протирічить дисципліні демографії, оскільки багато демографів висловлювали схожі побоювання або спостереження. Видатний французький демограф Альфред Сові з його численними працями, адресованими різним аудиторіям, є чудовим прикладом. І Натан Кейфіц, хоча й був математичним демографом, теж застерігав від поголового захоплення демографією, з якою завжди є ризик вихолостити саму суть демографії. Те саме зробив добре знаний канадський демограф Жак Анріпен, коли двадцять років тому на симпозіумі Федерації канадських демографів у 1995 р. заявив: «Застановімося: чому демографи — зокрема, канадські — так мужньо відстоюють принципи строгості і далеко не такі хоробрі, коли йдеться про демографічне здоров'я їхнього суспільства?», припускаючи, що однією з причин є побоювання привселюдно висловити свою думку, «страх піти проти деяких міфів, пошанованих у західному суспільстві, надто північноамериканському» (Henripin 1995: 307).

Спочатку я представляю стан проблем, пов'язаних з іміграцією, у Канаді, а потім перейду до розгляду політико-ідеологічних аспектів багатокультурності в Канаді й західному світі в цілому. Я також зроблю кілька історичних екскурсів, щоб оцінити перебіг політичного розвитку держав-космополітів. Потім розгляну деякі можливі розв'язки соціально-демографічного ребуса Канади й західного світу в дусі запропонованого ідеалу — стаціонарного населення.

Іміграція в Канаду: етнічні характеристики і тенденції. Основні відомості, наведені нижче, взяті з Національного опитування населення 2011 р. про масштаби й закономірності іміграції за останні роки. Серед країн-членів ОЕСР Канада посідає друге місце за часткою жителів, народжених за кордоном (6 775 800 із загальної кількості 33 476 688 осіб, або 20,6 % населення); попереду тільки Австралія з 26 % (таблиця).

Частка населення іноземного походження в загальному населенні країн «Великої вісімки» та Австралії, %

Країна	Ав- стралія 2010	Канада 2011	ФРН 2010	США 2010	Велика Бри- танія 2010	Фран- ція 2008	Росія 2002	Італія 2009	Японія 2000
Частка	26,8	20,6	13,0	12,9	11,5	8,6	8,2	8,0	1,0

Джерела: Organization for Economic Co-operation and Development, OECD Publishing, 2012, and Statistics Canada, National Household Survey, 2011.

В останні роки чиста міжнародна міграція стала найважливішою демографічною складовою зростання для Канади. Тільки протягом 2006–2011 рр. до Канади імігрувало близько 1 162 900 людей. Приблизно 661 600, або 56,9 %, прибули з Азії (включно з Близьким Сходом), у т. ч. 122 100 з Китаю і приблизно 121 400 з Індії. До 1970-х рр. на частку імігрантів, народжених в Азії, припадало лише 8,5 % від загальної кількості жителів Канади іноземного походження; сьогодні частка недавніх імігрантів із країн Африки, Карибського басейну й Центральної та Південної Америки збільшилася, і ці недавні імігранти мають порівняно молодий вік проти населення, народженого в Канаді. В 2011 р. переважна більшість жителів Канади, народжених за кордоном (94,8 %), проживала в міських агломераціях провінцій Онтаріо, Британська Колумбія, Квебек і Альберта, причому більше трьох п'ятих (62,5 %) оселилися в Торонто, Монреалі й Ванкувері. Майже 6 264 800 людей назвали себе представниками однієї з «помітних меншостей», що разом становлять майже 20 % усіх канадців. Канадці родом з Південної Азії є найчисленнішою з помітних меншостей. Водночас треба зазначити, що три з десяти помітних меншостей є уродженцями Канади.

Що говорять нам ці факти про іміграцію та етнічну картину Канади в останні роки? На тлі дедалі більшої етнічної різноманітності імігранти є молодим, динамічним, заповзятим, інноваційним сегментом населення. Народжені в Канаді є старшими за віком (і, можна припустити, консервативнішими за переконаннями). Імігранти селяться у Торонто, Монреалі й Ванкувері – великих містах, що йдуть в авангарді суспільних змін і домінують в економічному й соціальнополітичному відношенні.

З історичної точки зору іміграція в різних категоріях – економічна, сімейна, гуманітарна, як постійна, так і тимчасова, – останніми роками (приблизно з 1986 р.) сягнула рекордного рівня. Іміграція нині дає основну частку приросту населення Канади. Якщо в 1951–1991 рр. чиста міграція забезпечувала близько чверті приросту людності, то в період 1996–2011 рр. – понад 60 % (Beaujot, Raza 2013: 147).

Раніше іміграція не тільки була значно меншою, але й відбувалася за демографічних умов, коли населення, народжене в Канаді, демонструвало порівняно високий рівень фертильності. Цього вже немає. Отже, інтенсивніша іміграція відбувається за умов, коли канадці за походженням мають показники народжуваності, нижчі від рівня заміщення. Цікаво, що недавні імігранти першого покоління в Канаді та особливо їхні діти мають коефіцієнт фертильності, який є настільки ж низьким, якщо не нижчим, ніж серед канадців у цілому. Це означає, що для збереження чисельності населення на нинішньому рівні, не кажучи вже про зростання, Канада має приймати дедалі більше імігрантів. І якщо ця тенденція збережеться достатньо довго, три нації-засновниці – французи, британці та корінні народи – можуть опинитися на маргінесах. «Поки імігранти масово займають місце тих, хто мав би народжуватися

на цій землі, суспільство, яке приймає їх, буде дедалі більше заміщатися новоприбульцями та їхніми нащадками і зрештою практично зникне», писав Анріпен (1989: 119). За результатами мікромоделювання, проведеного групою демографів зі Статистичного управління Канади, «через 100 років після початку проєкції (2006) від 62 до 88 % населення буде або імігрантами, що прибули до Канади після 2006 р., або їхніми нащадками» (Dion et al. 2015: 118).

Картина на Заході. Те, що вірно для канадської імміграції, у цілому справедливо і для того, що ми часто називаємо «Заходом», а в окремих випадках і більше. У таблиці наведено дані про частку жителів, що народилися в іншій країні, у складі населення найбільш економічно розвинених держав. Як уже згадувалося, Австралія й Канада посідають перші рядки (відповідно 26,8 і 20,6 % від загальної людности).

Обсяг статті не дає нам змоги провести повнішого аналізу імміграції та соціально-етнічної картини західних демократій, однак для наших цілей достатньо швидкого погляду. Наприклад, у Сполученому Королівстві, за даними британського демографа Девида Коулмена, якщо нинішні імміграційні тенденції збережуться, «етнічний склад радикально зміниться вже в цьому столітті». «До середини сторіччя небіле населення збільшиться до 24 млн (31 %), а білі меншості, сукупно називані «інші білі» – на 7 млн (10 %). Біле британське населення становитиме менше половини вже до кінця 2060-х рр.» (2010). Зазначимо, що нинішня (2014) чисельність населення Сполученого Королівства – 64,5 млн. З деякими варіаціями це стосується й інших західних країн, зокрема, Франції. В інших країнах, таких, як Нідерланди і Швеція, очікується, що до кінця століття населення іноземного походження становитиме більшість².

Якщо розглядати ситуацію в історичній перспективі, одна її риса кардинально змінилася. Із континенту еміграції Західна Європа перетворилася на континент імміграції. Уже одне це є важливим поворотним пунктом і має для західного світу далекосяжні наслідки. При тому, що Канада і США явно були країнами імігрантів, західноєвропейські країни походження згодом віддали своє місце східно- та південноєвропейським, а тепер і неєвропейським країнам³.

Як пояснити зростання чисельності та різноманітності імміграції в західних країнах? Простої відповіді на це питання немає. Є комбінація причин – демографічних, економічних, а також ідеологічних, і останній фактор, можливо, є ключовим, оскільки він змушує політиків погодитися на високий рівень імміграції та різноманітності⁴.

Ідеологічна контрверсія: глобалізм і розмаїття проти національної ідентичності та соціальної згуртованості. Повоєнний бум народжуваності і зростання чисельності населення, що породили такий оптимізм щодо демографічного майбутнього і процвітання західного світу, тривали недовго. Станом на середину 1960-х рр. демографічні тенденції відновили своє зтяжливе довоєнне падіння, і економіка сповзла в тривожну «стагфляцію» 1970-х, яка згодом змінилася серією рецесій. У більшості західних країн, і

² Про сучасний стан імміграції та зміни в етнічній мозаїці Європейського Союзу див. блискучий аналіз румунського демографа Василе Гетав (Vasile Gethau, 2016).

³ Ці західні тенденції різко контрастують з тим, що відбувається в інших місцях, наприклад, в Японії. У той час як у західних країнах відсоток населення іноземного походження вимірюється двома цифрами, в Японії це скромний 1 %. Та хіба повинні ми через це вважати Японію менш розвинутою країною в соціальному, економічному та демократичному плані?

⁴ Цікавий, не скутий якимись рамками, але нейтральний у своїх судженнях аналіз імміграції та її наслідків читач може знайти у двох книжках 2016 р.: Don Kerr and Roderic Beaujot. Population Change in Canada («Зміни складу населення в Канаді») та Frank Trovato. Canada's Population in a Global Context: An Introduction to Social Demography («Населення Канади у глобальному контексті»). Саме з цих двох публікацій автор узяв дані про імміграцію до Канади та її етнічний склад. Щодо сучасної державної політики Канади з народонаселення та імміграції див. Beaujot, Raza (2013).

зокрема в Канаді, фертильність зупинилася на рівні, нижчому від простого заміщення, що, мабуть, стало постійним явищем для демографії Заходу. Тривога з приводу можливого раптового скорочення населення, його старіння, браку робочої сили, а також проблема сталості пенсійних потоків починають переслідувати владу. Однак замість проголошення політики підвищення народжуваності (цей шлях вважається дорогим і потенційно неефективним), країни, що зіштовхнулися із цією проблемою, вирішили, що доцільніше розчехнути двері. Так іміграція стала паліативним розв'язком усіх проблем, реальних і уявних, які обсіли західне суспільство. Після всебічного вивчення широкого кола джерел із цього питання демограф Термот зробив висновок, що «два основних завдання іміграційної політики» – економічне (дохід на душу населення) і демографічне (протиція старінню) – «...не виконуються» (2011: 105). Дюбрей та Маруа дійшли схожого висновку щодо Квебеку у своїй книжці «Уявний засіб: чому іміграція не врятує Квебек» (*Le remède imaginaire: Pourquoi l'immigration ne sauvera pas le Québec*) (2011). Однак, незважаючи на це, як і раніше існує думка, що постійне зростання людності є передумовою економічного прогресу (у сенсі збагачення на душу населення) і проєкцією могутності країни на міжнародній арені. Таким чином, рушієм демографічної політики є програми *популяціоністів*. Хоча, як відзначалося раніше, масштабна іміграція в країну, власне (у ній народжене) населення якої більше себе не відтворює, неминуче призведе до радикальної зміни її культурної та етнічної належності, цю тенденцію не визнають або не розглядають як привід для занепокоєння. По-перше, іміграція узгоджується із проголошеним ідеалом транснаціональної держави в тому вигляді, в якому він був сформульований такими прихильниками критичної теорії й постмодернізму, як Дерріда (2002) у Франції та Габермас (2000) у Німеччині. По-друге, дотримання принципів рівності – Міжнародної хартії прав людини ООН і, в загальнішому плані, західних ліберальних традицій (Fukuyama 2007) – сприяє забезпеченню етнічного різноманіття. По-третє, на глобальному рівні діють економічні сили, а саме: ненаситний попит на робочу силу в економіці в умовах зростання глобальної нерівності між багатими й бідними країнами. По-четверте, політичні партії західних демократій конкурують за підтримку меншостей. По-п'яте, іще одна важлива причина полягає в девальвації національних цінностей і нігілістичному менталітеті в західному світі стосовно власної історії й самої ідеї нації (Ferguson 2011). Як наслідок сумарної дії цих сил у західних країнах багатокультурність сьогодні піднесено до рангу офіційної політики, і перед тут веде Канада.

Концепція різноманітності культур добре замислювалася. Однак я маю серйозні сумніви щодо цього ідеологічного сприйняття поняття нації. По-перше, сам термін «багатокультурність» (*multiculturalism*) є хибним, оскільки не має нічого спільного з культурою як такою (крім хіба що піци й вареників). Відносно недавня концепція інтеркультурності (*interculturalism*), що припускає взаємну адаптацію та обмін, не полегшує справи, бо є неприйнятною через саму свою сутність. Вона претендує на те, що має внутрішньо притаманні їй чесноти як засіб націєтворення: «Єдність у різноманітності». Однак це простіше сказати, ніж зробити. Історія рясніє кривавими конфліктами, і не потрібно багато, щоб зрозуміти, що першопричиною багатьох із них була саме та різноманітність, яку дехто підносить на п'єдестал об'єднувальної чесноти. Правда полягає в тому, що різноманітність є дуже складною конструкцією, причому двогострою. Вона може як збагатити, так і зруйнувати, і тому з нею слід поводитися з великою обережністю. Політику різноманітності не можна просто «спустити згори» або нав'язати людям в ім'я якоїсь ідеї⁵.

⁵ У дужках зазначу, що ті ж люди, які заохочують різноманітність, виступають за національне й колоніальне визволення. Я не проти; однак вони ж натякають канадцям, що ті не володіють монополією на землю, яку займають історично, і повинні ділитися нею з людьми з інших країн незалежно від їхньої кількості й перспектив інтеграції.

За «багатокультурності» на основі формальної ознаки, громадянства, миттєво створюються нові штучні суспільства, що заступає собою поняття *історичної нації*, еволюція якої – до національно свідомих спільнот людей – тривала сотні років. Те, що ми знаємо з історії про штучні держави, не дає приводу для оптимізму. Наприклад, Римська імперія занепала саме тоді, коли ставала дедалі космополітичнішою, читаємо ми в «Занепаді й падінні Римської імперії» великого британського історика Едварда Гіббона (1731, 1789). Є й ближчі до нас приклади. Багатонаціональна імперія Австрії, хоча й ставилася до окремішності своїх численних народів з повагою, зазнала поразки в Першій світовій війні. Багатонаціональний Радянський Союз, тоталітарна держава, не витримав відцентрових сил і врешті-решт розпався. Ще пізніше була Югославія; і єдність Іспанії теж постійно випробовують баски й каталонці, які прагнуть вийти з союзу. Бельгія, квітуча, прогресивна країна, давно б уже розкололася за етнічною ознакою на валлонів та фламандців, якби не монархія, якій дивом вдається тримати їх купи. І хто міг би припустити, що навіть така стабільна й ліберальна країна, як Сполучене Королівство, з її консервативним мисленням, не схильним до радикальних змін, опиниться перед загрозою дроблення за етнічною ознакою, коли Шотландія схоче жити власним життям (Kim 2005), не кажучи вже про майже вічний етнічний конфлікт у Північній Ірландії. Та й сам Європейський Союз – великий багатонаціональний конструкт, що постав після століть братовбивчих війн в Європі, кульмінацією яких стали катастрофічні бійня та руїна двох світових війн, живе в неабиякій напрузі. Що стосується Канади, то я залишаю міркування про неї читачам, з нагадуванням не забувати про квебецькі референдуми 1980 і 1995 рр. щодо національного суверенітету; на другому з них, як пам'ятаємо, сторона *Non* перемогла з лише 50,58 % голосів.

Я не прихильник маніхеїзму, щоб ділити світ на чорне й біле, і визнаю, звичайно, наявність варіацій та нюансів. Бельгія й надалі залишається федеративною державою, Швейцарія вважається успішною конфедерацією, і особливо показовий приклад Індії, про що я писав у своїй науковій рецензії на книгу видатного індо-канадського демографа Парамесвара Кришнана «Погляд на історичну демографію Індії» (*Glimpse of Indian Historical Demography*):

«За свою історію Індія пережила достатньо потрясінь, війн, окупацій і завоєрувань, які приносили страждання й спустошення. Останніми з них були масове переміщення населення й поділ країни після здобуття незалежності від Британської імперії, і навіть сьгодні етнічні, релігійні та соціальні конфлікти в Індії – не рідкість. Однак у цілому після незалежності вона виробила стабільні норми, які дають змогу цій багатоетнічній, багатомовній, багатоконфесійній країні підтримувати внутрішній мир і відстоювати демократичні цінності» (Romaniuk 2013).

У Західній Європі великі прошарки населення відчують, що їм загрожують імміграція з незахідних країн і дедалі більша етнічна строкатість суспільства. Етнічно різномірними державами важко керувати (Raquet 2008, 2010). Як показали нещодавні події у Франції, Німеччині й Бельгії, масова імміграція в західних країнах перетворилася на вибухонебезпечну проблему⁶. Як я вже відзначав раніше: «Навряд чи знайдеться тема, яка породжувала б стільки пристрастей і таку поляризацію суспільної думки, як

⁶ Зводити проблему до «крайніх правих» було б, мабуть, помилкою. «Бо якщо ми уповаємо на Євросоюз як на розв'язання всіх проблем, скандуючи «Європа!» як мантру й вимахуючи прапорами «Європи» перед упертими «націоналістичними» еретиками, ми можемо одного дня прокинутися й побачити, що міф «Європи» замість розв'язку проблеми нашого континенту перетворився на перешкоду для їхнього визнання» (Judt 2015: 46). Це слова знамого британського історика Тоні Джадта, якого навряд чи можна запідозрити в націоналізмі.

іміграція. І це незважаючи на те, що всі ми є продуктом змішування народів протягом усієї історії людства. Немає сумнівів, що міграція зробила свій внесок у генетичний кросбридинг і «перехресне запилення» культур. Її економічні результати оцінюються доволі високо. Однак останнім часом усюди спостерігається дедалі жорсткіше ставлення до всякої, не тільки нелегальної іміграції – явище, яке набуває тривожних масштабів. Довгий час іміграція була жупелом і мішенню екстремістів та ксенофобів; сьогодні вона стає законним предметом занепокоєння центристських політичних сил та щораз більше репрезентує загальну громадську думку (Romaniuc 1998: 93).

Рішення Британії вийти з ЄС, а також вибух феномену Трампа у США є найостаннішими проявами цього явища. Обговорювати цю проблему непросто, про що свідчать такі уривки з більш ранньої статті автора: «Ми схильні змішувати індивідуальні й колективні погляди й поведінку стосовно *alterité* (інакшости). У той час як будь-яка розсудлива людина переступила б через різницю в кольорі шкіри й віросповіданні, щоб побачити в іншій людині таку ж, як вона сама, і чинити відповідно, на колективному рівні діє динаміка практично поза контролем кожного з нас. Аналогічно ми схильні ігнорувати силу природи: ви накидаєте на бочку один обід, а природа проривається там, де інший. Прихильність новоприбулих меншостей до своїх національних, етнічних, релігійних та культурних цінностей залишається протягом поколінь, особливо якщо вони представляють культуру, чужу для приймаючої країни. Вони схильні плекати свою унікальність і, врешті, починають утверджувати її, коли досягають критичної маси» (Romaniuk 2012: 7).

Країни та їхні інтереси залишаються наріжним каменем міжнародних відносин, незважаючи на тенденції до утворювання наднаціональних структур (Smith 2000). За всієї глобалістської риторики світ стає більш, а не менш націоналістичним — якщо не в західних демократіях, що поступово згасають, то безперечно в усіх інших частинах світу, де зростає відчуття, що настала їхня черга творити історію. Омріяний Кантів «вічний мир» залишається малоімовірним. І хоча ми можемо захоплюватися ідеалізмом, наприклад, політичного філософа Джозефа Каренса (2014), який обстоює «відкриті кордони країн» (щоправда, лише економічно розвинених) в ім'я прав людини, ми мусимо дивитися на реальність світу в дії. Транснаціональна держава-суспільство може виявитися просто ілюзією. Імігранти й їхні безпосередні нащадки не менше «канадців з народження» хочуть бачити свою країну стабільною і процвітаючою. Вони визнають важливість соціальної згуртованості та національної ідентичності. Процвітання, мир, свобода, верховенство права та суспільна терпимість — це ті причини, з яких багато мігрантів обирають Канаду.

«Коли ми виділяємо національну ідентичність як питання під час обговорення різноманітності культур та іміграції, мета полягає не в тому, щоб піднести націю до рівня чогось святого й незмінного в часі, або зачинити двері для транснаціонального руху людей. Не все погано з різноманітністю як соціальним утворенням. Повага до іншої культури — це вже чеснота. У багатьох випадках діаспори відіграють позитивну роль у міждержавних стосунках і — шляхом перехресного запліднення — у взаємозбагаченні культур. Крім того, автор геть не позбавлений співчуття до імігрантів і біженців; він є одним з них. Але вихваляння переваг різноманітності є радше питанням політичної коректності або доцільності, а не тверезого аналізу чи глибоких переконань. Ідеться не про «все або нічого», а про міру. Усе зводиться до питання про те, що французький гуманіст, письменник і філософ Альбер Камю (1951) умістив у два слова: *mesure et démesure* — міра і надмірність» (Romaniuk 2012: 7).

Що таке в цьому випадку *mesure* буде темою наступного розділу.

У пошуках оптимального розв'язку соціоекономічної загадки західного світу. Щоб розгадати демографічний ребус сучасного світу, зокрема, західного, потрібно переглянути своє ставлення до кількох речей. По-перше, нам потрібно стримати *популяціоністів*, які твердять, що велике населення та його зростання є саме тією силою, що рухає економіку вперед і уособлює могутність країни на міжнародній арені. Західні країни ніяк не зможуть зрівнятися розміром населення з демографічними гігантами Китаєм та Індією з їхніми 1,4 і 1,3 млрд жителів, відповідно (2014). Ці дві країни разом становлять майже 40 % населення світу (7 млрд, 2014). Африка з її 1,1 млрд, як очікується, до 2050 року збільшить своє населення до 2,4 млрд. При цьому лівова частка приросту припаде на Африку південніше Сахари, де він становить пригломшливі 2–3 % на рік (Romaniuk 2011).

Для порівняння, населення Європи в цілому (разом з Росією) поступово скорочується в загальній масі жителів Землі – з 22 % у 1950-му до 10 % у 2014 році – і за прогнозами ООН до 2050 року впаде нижче від 8 % (у середньому варіанті). Населення Європи, яке 1965 року було вдвічі більшим за африканське, 2025 року має скласти лише половину від нього. Ще до середини століття Нігерія наздожене США, а Ефіопія обжене Росію. Те, що вірно з погляду демографії, справедливо і для економіки. Європейський Союз відступає з позицій одного з лідерів економіки. За сто років його ВВП знизився з 40 % світового виробничого потенціалу (1900) до 25 % (2000), і, як очікується, впаде до 10 % ще до 2050 року.

Тому той, хто вивчає геополітику, не може ігнорувати глобальний демографічний та економічний контекст і тектонічні зрушення. «Революційні демографічні зміни, що їх переживає світ, позначаються на майже всіх аспектах людського життя. Ігнорування цих вагомих наслідків і невнесення потрібних коректив у мінливі демографічні ландшафти істотно вплине на добробут суспільства», заявляє проникливий спостерігач за демографічною ситуацією на планеті, колишній директор Відділу народонаселення ООН Джосеф Чамі (2015b).

Нині широко обговорюється міграція. Іміграція, без сумніву, відіграє свою роль і важлива як для країн походження, так і для країн, які приймають мігрантів, як це переконливо показали автори дослідження «Ера міграції» (*The Age of Migration, Castles et al.*, 2015). Хоча іміграція не розв'язує всіх наших соціальних і економічних проблем, вона може стати частиною розв'язку. Ліберальне суспільство за своїм характером не може бути закритим. Що ж до іміграції, дозвольте нагадати слова бельгійсько-канадського демографа Андре Люкса на вищезгаданому симпозіумі: «Дедалі більше значення іміграції з точки зору демографії, економіки та соціального складу вимагає глибшого вивчення цього аспекту нашого нинішнього і майбутнього життя як суспільства. Іміграцією не варто маніпулювати з короткострокових кон'юнктурних міркувань; вона вимагає довгострокового підходу на основі чіткого бачення того типу суспільства, яке хочемо збудувати, з якою ідентичністю. Не вирішуючи цієї проблеми, боячись зруйнувати ті чи ті табу, ми, можливо, торуємо шлях до дедалі більш «штучної» Канади» (Lux 1996:321).

Що стосується матеріального багатства, то західний світ, зокрема, уже досяг достатньо високого рівня, щоб відтепер приділяти більше уваги питанням якості життя, включаючи питання внутрішньої соціальної гармонії, а також внутрішньої й зовнішньої безпеки. Крім того, ми повинні припинити романтизувати міф і образ мігранта. Людина – тварина атавістична, глибоко прив'язана до свого коріння, до місця народження. Навічно йти в далекі краї, залишаючи позаду коханих і близьких, стираючи спогади дитинства, – це болючий досвід, який затьмарює все життя незалежно від того, наскільки гарними виявляються нові місця.

Іміграція може не бути таким уже важливим фактором економічного зростання (визначеного в категоріях збагачення на душу населення), як це часто стверджують (див., наприклад, Francis 1982). Повоєнні Японія та Німеччина – добрі приклади. Ці країни постали з попелу Другої світової війни, щоб стати світовими економічними державами; їхні міста були зрівняні з землею, а людські ресурси вкрай виснажені, у той час як мільйони німецьких солдатів загинули або перебували в полоні протягом ще не одного року по війні, особливо в Радянському Союзі. Тим часом мільйони етнічних німців, вигнаних Радянською армією зі східних територій, які вони займали, ринули в західну Німеччину, що перебувала під значно щаднішою окупацією союзників. Крім того, те, що на той час залишалося від німецької промисловости після війни, було демонтовано й вивезено до СРСР.

Не був і план Маршала – хоча для зруйнованої Європи він уособив американську політичну мудрість і щедрість – значним фактором німецького економічного дива, *Wirtschaftswunder*. Таким чинником, в умовах вправного врядування країною в цілому, стала грошова реформа 1948 року. І вже пізніше прибули імігранти за програмою *Gastarbeiter* (дослівно гість-робітник) – спочатку з південної Італії, а потім з Туреччини та багатьох інших південних країн. Вони були особливим типом гостей, бо відтоді вже не полишали Німеччину, не піддалися навіть на щедрі грошові компенсації, покликану сприяти репатріації. У цей час на Далекому Сході відбувалося японське економічне диво – без будь-яких імігрантів взагалі.

Але навіщо звертатися до цих чи подібних історичних прецедентів, коли такі авторитетні органи, як Економічна рада Канади доходять висновку, що вищі рівні іміграції, якщо й мають якийсь ефект на душу населення, то вельми незначний (1991). Економісти – назвімо хоча б Дантона і Спенсера (2003) – дійшли аналогічних висновків. Проте вихвалання чеснот іміграції триває без упину. Провідний канадський демограф Жак Анріпен сардонічно нагадував (2011: 55): «І що ж? Це не перешкодило майже всім політичним бардам протягом двох десятиліть навіювати нам, що Канада з економічних причин потребує більше імігрантів». До того ж, економічні переваги іміграції, якщо вони є, треба зіставляти з потенційними екологічними та соціальними втратами. Але ми повернемося до цього питання пізніше.

Сьогодні багато чого в економічному плані може бути створене без людської праці завдяки вражаючим досягненням автоматизації працевітких технологій, робототехніки. Успіхи в галузі бездротових комунікацій уможливили майже миттєву передачу знань і вмінь (Sowell 1983, 1996). Японія вже широко використовує такі працеощадні технології. Значна частина виробництва може і вже віддається до країн з дешевшими трудовими ресурсами, з чого і вони користають. «Інновації, а не населення стануть основою потуги [країн]. Сьогодні, коли робітників дедалі більше заміняють роботи й алгоритми, тезу про те, що стагнація або зменшення робочої сили прирікають Захід на поразку, варто переглянути», стверджує Катінка Бариш (2016). І останнє, але не менш важливе: значний виробничий потенціал чисельно усе більшого літнього населення, яке у високорозвинених країнах тішиться добрим здоров'ям (McDaniel 1996; Légaré 2001).

Є ще питання про справедливий розподіл багатства у світі. Канада й інші західні країни можуть і повинні передати частину своїх ресурсів на активну підтримку країн, що розвиваються, – у першу чергу, знову ж таки в Африці – з метою прискорення переходу до нижчого рівня народжуваності і, таким чином, отримання демографічних дивідендів, які вважаються потенційно важливим фактором для їхнього економічного підйому (May 2012). Але істотне зміцнення сьогоднішніх бідних країн не означає,

що багаті країни стануть від того менш заможними. Рівніший розподіл багатства зменшить міграцію. Наприклад, у межах Європейського Союзу вже зараз менше міждержавної міграції, незважаючи на повну свободу пересування громадян ЄС.

І, нарешті, ми повинні пам'ятати про екологічне здоров'я нашої планети – першочерговий пункт довгострокового порядку денного у справі керування добробутом нашого світу (Daly and Cobb 1989; Jackson 2009; Suzuki 2009, 2011). Зростанню населення є межа – принаймні, інтуїтивна, хоча ми й не можемо назвати цифри. Не слід також припускати, що так звані «пустельні простори» в Канаді або Австралії повинні бути заселені. На думку автора, вони є пустельними тільки у відносному сенсі; як і ліси Амазонії й Екваторіальної Африки, їх треба зберігати для екологічного здоров'я не тільки відповідних країн, але й усього світу (Gerken 2015). «Дані за минуле десятиліття показали, що нищення лісів є важливим джерелом газів, які утримують тепло, спричиняючи глобальне потепління», писав видатний канадський еколог Дейвід Судзукі (2009: 122). Деякі високорозвинені країни з високою щільністю населення можуть навіть виграти від скорочення його чисельності, що трохи послабить навантаження на простір, спричинене перенаселеністю. Японія подає нам приклад у цьому (Kono 2009), так само як і Велика Британія, країни Бенілюксу та Німеччина. Коротко кажучи, хоча воно й не є панацеєю для всіх проблем тих чи тих країн і всього світу в цілому, одним з елементів розв'язання цієї проблеми, на думку автора, є стаціонарне населення.

І ще один важливий аспект. Досі йшлося про не таке вже велике, як часто уявляють, значення імміграції для економіки, але слід дещо сказати і про відтворення населення. Насправді, це суть справи. По-різному, на різних швидкостях наш світ рухається до того, що можна назвати режимом демографічної зрілості, за якого люди проживають дедалі довше й здоровіше життя і розмножуються все менше й менше (Chamie 2015; Romaniuk 2010). Це – режим народжуваності, нижчої від рівня заміщення. Людство не втратило свого материнського або батьківського інстинкту; радше фактори, що стримують цей потяг, сьогодні занадто потужні. На шляху до материнства жінки розвинених країн і по всьому світові, що швидко модернізується, стикаються нині з багатьма перешкодами (нестабільність шлюбу, відсутність фінансової безпеки), з одного боку, і мають широкі можливості для професійного зростання та фінансової забезпеченості з іншого. У них залишається мало стимулів до того, щоб проміняти ці визвольні сили на тягар і невизначеність материнства (Perelli-Harris 2005). Альтернативи материнству в сучасному суспільстві просто занадто привабливі, щоб їм опиратися. Сучасну жінку просять про неможливе: бути рівною чоловікові в усіх сферах життя, ба навіть як бойова одиниця у війську, і водночас давати життя, народжувати й виховувати дітей – все те, без чого людства нема й бути не може.

Отож, яка альтернатива? Потрібно переоцінити місце материнства в сучасному суспільстві. Мусимо набагато повніше, належно винагороджувати материнство морально й матеріально в ім'я справедливішого розподілу, а також і стійкого демографічного розвитку. І це цілком здійсненна річ, з огляду на багатства, що їх посідають сучасні країни. Хоча нерідко можна чути, що державні субсидії на дітей та інші пільги є недостатньо потужними стимулами, щоб сьогодні підтримувати рівень людського відтворення (фахова оцінка політики підтримки родини в ліберальних країнах подається у McDonald 2006). Правда в тому, що різні такі заохочення слугують радше додатком до допомоги з безробіття, ніж стимулом дітонародження. Втім, у таких країнах, як Швеція й Франція, де допомога родинам з дітьми є порівняно щедрою, народжуваність і справді вища – близька до рівня заміщення. Однак навіть у Франції

й Швеції ще багато треба зробити для підтримки народжуваності на рівні заміщення в довгостроковій перспективі. Потрібно трактувати материнство й дітонародження не як приватне, а як суспільне благо, водночас не обмежуючи прав людини або свободу вибору жінки. Паралельно фінансовій винагороді за народження дитини слід забезпечити гнучкість робочого навантаження матерів, які працюють, щоб вони могли сповна виконувати свої материнські обов'язки. І все одно існує кричуща нерівність між чоловіками й жінками в усьому світі, навіть у найбільш економічно й соціально розвинених країнах (Chamie 2015). Проте з дискримінацією стикаються переважно матері. Тому саме тут корективи давно запізнili.

Для розв'язання цієї проблеми я виступав би за те, щоб усім матерям було виплачено суму, рівну їхній зарплатні за значний період часу — і для того, щоб вони ставали матерями, і для того, щоб не потерпали від дискримінації й не почувалися покараними за свій вибір на користь материнства. Нам кажуть, що економіка не може собі цього дозволити (хоча немає жодного серйозного дослідження на підтвердження цих слів). Але згадаймо, що наприкінці ХІХ століття в західних країнах точилися гострі дебати про доцільність загальної початкової освіти. Однак, попри повсюдний песимізм, цей підхід довів свою слушність. На загальнішому рівні потрібно переосмислити баланс у розподілі ресурсів між виробництвом і відтворенням. На сьогодні перше перебуває в привілейованому положенні відносно другого, і є нагальна потреба усунути дисбаланс, щоб народжуваність, нижча від рівня заміщення, не стала постійною рисою економічно розвинених країн.

Сім'я є центральним елементом будь-якої політики, спрямованої на демографічне відродження людства. Через неї проходять усі демографічні корективи. Вона залишається єдиним інститутом, здатним забезпечити оптимальні дітонародження й соціалізацію потомства, а, значить, і органічне відтворення суспільства. Людство поки що не винайшло придатних заміників. Сім'я переживає потрясіння в самій своїй основі — біологічній. Її підірвано і зневажено як суспільну інституцію. Сім'ї останнім часом доводиться тяжко. І не заборонами розлучень та абортів, не популістськими гаслами про «сімейні цінності» або за допомогою корисливого й вузького пронаталізму можна домогтися її зміцнення. Зусилля з відновлення її статусу повинні розпочатися відразу на декількох фронтах — духовному, законодавчому, соціальному та економічному. Кодекс законів про сім'ю, знецінений безладними законодавчими ініціативами, потребує докорінної реорганізації, а також перегляду супутньої йому системи оподаткування. Як і будь-яка людина, сім'я хоче визнання. У багатьох випадках вона його не дістає і стає жертвою рівноправності всіх форм союзів, включаючи псевдошлюбні, причому перевага надається універсальним правам особи.

Щоб досягти ефекту, матеріальна та інституційна підтримка сім'ї повинна стати багатобічною. Це мають бути інвестиції в те, що економісти називають людським капіталом, тобто в охорону здоров'я й освіту дітей. Така підтримка має полегшити батькам виконання подвійної ролі в суспільстві — вихователя і фахівця. Вона повинна також стати засобом вирівнювання доходів чоловіків та жінок. Адже абсолютно законно, щоб жінки одержували компенсацію за недоотримані матеріальні блага або демографічні втрати, які вони несуть як матері. Іншими словами, щоб дістати схвалення суспільства й мати шанс на успіх, політика щодо сім'ї мусить забезпечити соціальну справедливість (рівність чоловіків і жінок), економічну обґрунтованість (людський капітал) і демографічні міркування (відтворення суспільства). Ідеться про те, щоб повернути сім'ї її найважливішу суспільну функцію — збереження людського роду та соціалізацію потомства.

Є два суміжних питання, яких маємо коротко торкнутися. У цій статті обстоюється стаціонарна демографічна конфігурація суспільства. «Стаціонарна» означає, що на одну жінку припадає приблизно двоє дітей — норма поколінневої заміни. Однак при цьому ми виходимо з припущення, що кожна жінка матиме тільки двох дітей. У сучасному суспільстві деякі жінки, можливо, навіть 25 %, воліють не родити дітей. Деякі — з медичних причин, інші — через відсутність партнерів (цілком очікувано в наших анонімних суспільствах і за умов відсутності міцних сімейних уз), треті — бо присвятили себе роботі або теж з інших причин, усі з яких можна вважати небезпідставними. Це означає, що жінки, які обрали материнство, мусять народити в середньому не двоє, а троє дітей. Така норма видається також оптимальною з погляду соціалізації потомства.

Говорячи про народження дітей і материнство в сучасному суспільстві, ми неминуче виходимо на проблему самотніх матерів. Незалежно від чиєїсь думки про те, чи є родина з двома батьками кращим варіантом дітонародження й виховання, реальність така, що приблизно чверть канадських матерів є матерями-одиначками із власного вибору або через обставини. Вони заслуговують на моральну й фінансову підтримку. Реально дивлячись, стабільний шлюб як умова підвищення народжуваності є проблематичним у західних суспільствах з низки причин. Оскільки традиційні великі родини зникли, роль свахи, яку найчастіше відігравали брат або сестра, тепер перебрали на себе незліченні комерційні агенції. У цілому похвальна політика, націлена на те, щоб чоловіки та жінки були однаково честюлюбні в суспільному житті, теж мала несподівані наслідки. Наприклад, за останнє десятиліття було багато написано про те, що чимало жінок сьогодні значно освіченіші, ніж чоловіки їхнього ж соціального кола, що створює проблеми з пошуками відповідного партнера. Крім того, у багатих країнах істотний відсоток чоловіків, що досягли шлюбного віку, не може дозволити собі одружитися і створити сім'ю через свій непевний матеріальний стан. Це особливо стосується молодих чоловіків робітничих професій (Economist 2015).

Ось чому підвищення народжуваності навіть до рівня заміщення поколінь є вельми складним завданням. Будь-яка усталена політика в інтересах сім'ї наражається на величезні перешкоди. Однак, як свідчить досвід Франції та скандинавських країн, програми підтримки дітонародження починають працювати, коли досягають критичного рівня впливу. Очевидно, жодна політика не триватиме вічно. Вона повинна бути новаторською, адаптованою до наявних умов і мінливих соціальних контекстів.

Крім того, існує канадська історія та її тяглість, хоч яку демографічну політику було б запроваджено. Дві нації-засновниці, англійська і французька, є й повинні залишатися національним осердям країни. При цьому ніхто з канадців — іммігрантів та їхніх нащадків — не повинен забувати, що вони в боргу перед т. зв. першими націями, першопоселенцями цих теренів. Історія далеко не завжди була до них прихильна (Romaniuk 2014). І хоча політики в цілому залишають двері для транснаціонального руху людей відчиненими, як рекомендує, наприклад, канадський демограф Алан Симмонс (2010), вони повинні уникати перетворення Канади на націю іммігрантів, демографічний конгломерат, постійно поповнюваний дедалі більшою кількістю іммігрантів. Економічно розвинені країни вже досягли доволі високого рівня багатства й повинні тепер приділити більше уваги якості життя, внутрішній соціальній гармонії та зовнішній безпеці.

Заключні зауваження. У статті стверджується, що стаціонарне населення є оптимальною демографічною конфігурацією з точки зору економіки, а також національної ідентичності та соціальної згуртованості. З цією метою автор розглянув

державну політику багатокультурності в Канаді та її ідеологічні аспекти і зробив деякі історичні екскурси, щоб показати, який шлях здолали космополітичні держави. Сучасні автори схильні підкреслювати проблеми старіння населення, виснаження національних трудових ресурсів, потенціальне скорочення населення та негативні наслідки цих процесів для економіки, зокрема для стабільності пенсійних фондів. Ліки для всіх цих недуг часто вбачають у масштабній іміграції. Підтримка позиції популяціоністів залишається частиною націоналістичної ідеології у всьому світі, навіть у демократичних країнах.

Не заперечуючи обґрунтованості деяких із цих претензій, стаття наголошує на важливості якості життя в суспільствах, які вже досягли високого рівня добробуту. Надалі, стверджується у статті, зусилля слід спрямувати на покращення якості життя. Знову цитуючи Стюарта Мілла, «навіть чи потрібно говорити, що стаціонарний стан капіталу й народонаселення не передбачає стабільного вдосконалення людського стану... Тільки коли, на додачу до справедливих інституцій, чисельне зростання людства керуватиметься мудрим передбаченням, усе відвойоване в природи розумом та енергією вчених-першовідкривачів стане спільним надбанням виду, а також засобом покращення та звеличення його спільної долі» (Mill 1848: 751).

Далі, якість життя включає в себе особисту безпеку та соціальну гармонію. Як писав Жак Анріпен (2011: 57), міркуючи про розміри міграційних потоків у Канаду, «є кількості, які не можна перевищувати, якщо хочемо зберегти хоча б мінімальну єдність суспільства...» За «стаціонарного» сценарію потреба в іміграції знизиться, а інтеграція мігрантів в основну частину суспільства спроститься, тим самим усуваючи справедливі побоювання про національну ідентичність і можливі соціальні конфлікти. На відміну від загальної стурбованості з приводу старіння населення, автор бачить цінність у значному продуктивному потенціалі зростання кількості старших людей, котрі ще мають міцне здоров'я.

Розвинені країни, особливо західні, повинні спрямовувати значні ресурси в бідні країни, щоб дати їм шанс уникнути мальтузіанської пастки, підштовхнути їх до економічного злету й тим скоротити економічну нерівність між багатими й бідними країнами, котра є головною причиною еміграції на Захід. Україн важливо запобігти масовому «відпливу мізків» із країн, що розвиваються. Без власного людського капіталу ці країни не зможуть рухатися вперед. «У цьому світі немає нічого простого. За більш-менш задовільного розв'язання однієї проблеми ми створюємо інші. Одним із прикладів є... проблема фінансування проєктів. У той час, коли державу з загальним добробутом уже звинувачують у всіх можливих гріхах, чи не спричиниться поширення її юрисдикції на материнство до справжнього хаосу? А як тоді масова й неконтрольована іміграція, що спричиняє стільки лементу? Чи не перетвориться така щедра країна на Мекку для всіх бідних матерів з далеких країн, а також... біженок, переслідуваних за те, що вони хочуть здійснити своє фундаментальне право й народити дитину (політика «одна родина – одна дитина» в Китаї)? Коли суспільство реально зіштовхнеться з імперативами зрілої демографії, воно обов'язково вимагатиме радикально переоцінити критерії розподілу національного продукту та пріоритетів державного бюджету. Що стосується потенційної втрати контролю над міграційними потоками, то це, по суті справи, питання здатності керувати міграційним портфелем» (Romaniciu 1998).

З огляду на висновок статті про те, що політика стаціонарності населення є оптимальною для збереження національної ідентичності, соціальної згуртованості та матеріального добробуту, залишається питання: чи здійсненою є активна полі-

тика в інтересах сім'ї, націлена на забезпечення дітонародження на рівні заміщення поколінь? За умов режиму демографічної зрілості, що формується в сучасному суспільстві, люди живуть довше й мають краще здоров'я, але відтворюють себе дедалі менше. Багато хто з них сумнівається, що в кінцевому підсумку пронаталістська політика може мати успіх (Gauthier and Hatzius 1997). Я налаштований оптимістичніше, а тому наводжу приклад Швеції та Франції і стверджую, що у ході формування державної політики не можна недооцінювати роль національної еліти, як світської, так і релігійної. Франція, зокрема, може слугувати зразком, маючи свій Національний інститут демографічних досліджень створений під проводом видатного демографа та провідця Альфреда Сові. Зрештою, плоди у Франції принесли не пропаганда, а багаторічні систематичні дослідження, конкретні програми в галузі народонаселення та сім'ї, зусилля з усунування демографічних перекосів. Подолано давній французький стереотип «Краще нічого не робити» і скепсис щодо можливості щось змінити в питаннях демографії. І сьогодні, після майже столітньої стагнації, Франція на тлі інших західних країн демонструє демографічне зростання — принаймні, поки що. При цьому їй, як і іншим країнам Європейського Союзу, доводиться відповідати на серйозні виклики інтеграції дедалі строкатішого іммігрантського населення у власне суспільство (Tribalat 1955, 2010, 2013; Zemmour 2014).

У Західній Європі в цілому ситуація неоднозначна. Цей кут Євразійського суходолу відчуває на собі шалений демографічний тиск сусідніх регіонів, звідки постійно прибувають іммігранти, біженці і просто шукачі кращого життя. Африка з її швидким зростанням зубожіння населення є ймовірно найбільшим джерелом мігрантів (May 2016). Інше джерело — Близький Схід і сусідні з ним країни, що потерпають від політичних потрясінь і насильства, до яких частково доклав руку і західний світ. Східна Європа — терени зниклого Радянського Союзу — ризикує перетворитися на зону нестабільності, як показують нинішні події в Україні. Іміграція в Західну Європу та інші країни Заходу, в тому числі Канаду, відбувається на демографічному тлі, яке характеризується репродуктивним режимом на рівні, нижчому від заміщення. Крім того, є різні ознаки, що економіка західного світу може ввійти в тривалу хвилю депресії на кшталт кондратьєвської «економічної зими» (Kopala and Budden 2015). Тим часом спостерігаємо зростання Китаю та Індії як світових держав. Їхній практично невичерпний запас потенційних [емігрантів] не можна ігнорувати в глобальному міграційному рівнянні — з тією очевидною відмінністю, що Китай є державою авторитарною, а Індія — демократичною.

Але згадаймо також, що долю західного світу було вирішено з початком Першої світової війни 28 липня 1914 р. Саме вона спровокувала «сутінки Європи», *Der Untergang des Abendlandes* — так називається широковідома праця німецького історика й філософа Освальда Шпенглера (1922). І все-таки сподіватимемося, що попри всі труднощі політика підтримки стаціонарного населення відкриває перспективу стабілізувати, і, можливо, навіть виправити ситуацію. Залишаючись вірними принципам міжнародної солідарності й гуманістичним ідеалам, розуміючи тяжке становище біженців в усьому світі, уряди західних країн повинні принаймні зняти гостроту причин, які змушують до ще більшої імміграції, і критично подивитися на різноманітність як соціальний конструкт у націєтворенні.

Багато чого з вищесказаного є відкритим для дискусії. З упевненістю, однак, можна сказати одне: демографія — це доля.

ЛІТЕРАТУРА

- Barysch, K. 2016. Judy Asks: Can the West regain its influence? («Чи зможе Захід повернути свій вплив?») <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=62762>.
- Beaujot, R., and M.M. Raza. 2013. Population and immigration policy («Політика з питань населення та іміграції»), in *Canadian Studies in the New Millennium («Канадські студії в новому тисячолітті»)*, edited by P. James and M. Kasoff. Toronto: University of Toronto Press.
- Camus, A. 1951. *L'homme révolté («Бунтівна людина»)*. Paris: Gallimard.
- Carens, H.J. 2014. *The Ethics of Immigration («Етика іміграції»)*. Oxford: Oxford University Press.
- Castles, S., H. De Haas, and M.J. Miller. 2015. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World («Доба міграції: міжнародний рух населення в сучасному світі»)*. London: The Guilford Press.
- Chamie, J. 2015. *Gender Equality Gaps Across Borders Tell a Disturbing Story («Гендерна нерівність перетинає кордони: привід для занепокоєння»)*. <http://passblue.com/2015/11/18/gender-equality-gaps-across-borders-tell-a-disturbing-story>
- . 2015b. *Humanity Future: Below Replacement Fertility («Майбутнє людства: народжуваність нижче від рівня відтворення»)*, <http://www.ipsnews.net/2015/01/humanitys-future-below-replacement-fertility>
- . 2015c. *Opinion: Demography and Destiny («Думки про демографію і долю»)*. www.ipsnews.net/2015/10/opinion-demography-and-destiny
- Coale, A. 1972. *Alternative paths to a stationary population («Альтернативні шляхи до стаціонарного населення»)*, in *Demographic and Social Aspects of Population Growth («Демографічні та соціальні аспекти зростання населення»)*, edited by C.F. Westoff and R. Parke, Jr. CPGAR Research Report. Washington: Commission on Population Growth and the American Future.
- Coleman, A. David. 2006. *Immigration and ethnic changes in low-fertility countries: A third demographic Transition («Іміграція та етнічні зміни у країнах з низькою народжуваністю: третій демографічний перехід»)*. *Population and Development Review* 32(3):401–46.
- . 2010. *Projections of the ethnic minority populations of the United Kingdom («Прогнози чисельності етнічних меншин Сполученого Королівства»)*, 2006–2056. *Population and Development Review* 36(3):441–86.
- Daly, H.E., and J.B. Cobb, Jr. 1989. *For the Common Good («Задля спільного блага»)*. Boston: Beacon Press.
- Conseil Économique du Canada. 1991. *Incidences économiques et sociales de l'immigration («Економічні та соціальні наслідки іміграції»)*. Ottawa: CEC.
- Deaton, A. 2013. *The Great Escape: Health, Wealth, and the Origin of Inequality («Велика втеча: охорона здоров'я, багатство, витоки нерівності»)*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Denton, T.F., and G.B. Spenser. 2003. *Population Change and Economic Growth: The Long Term Outlook («Зміни народонаселення та економічне зростання: довгострокова перспектива»)*. Hamilton: McMaster University.
- Derrida, J. 1992. *The Other Heading: Reflection on Today's Europe («Інший напрямок: роздуми про сьогоднішню Європу»)*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dion, P., É. Caron-Malenfant, C. Grondin, and D. Grenier. 2015. *Long-term contribution of immigration to population renewal in Canada: A simulation. («Довгостроковий внесок іміграції у відновлення населення Канади»)*. *Population and Development Review* 41(1):109–26.
- Dubreuil, B., and G. Marois. 2011. *Le remède imaginaire—Pourquoi l'immigration ne sauvera pas le Québec («Уявний засіб: чому іміграція не врятує Квебек»)*. Montreal: Boréal.
- Economist, The. 2015. *Blue-collar men in rich countries are in trouble: They must learn to adapt («Люди робітничих професій у багатих країнах у небезпеці: вони мають навчитися адаптації»)*. 30 May 2017.
- Ferguson, N. 2011. *Civilization, The West, and the Rest («Цивілізація, Захід і решта світу»)*. New York: Penguin Books.
- Francis, D. 1982. *Immigration: The Economic Case («Іміграція: економічний аспект»)*. Toronto: Key Porter Books.
- Fukuyama, F. 2007. *Identity and migration («Ідентичність і міграція»)*. *Prospect Magazine* 131 (February).

- Gauthier, A.H., and I. Hatzuis. 1997. Family benefits and fertility: An econometric analysis («Пільги багатодітним сім'ям та народжуваність: економетрична аналіза»). *Population Studies* 51(3): 295–306.
- Gerken, M. 2015. Paramètres fondamentaux définissant l'avenir forestier de la RDC («Основні параметри, що визначають майбутнє лісів ДРК»).
- Gethau, V. 2016. Populația Uniunii Europene și migrația («Народонаселення Європейського Союзу та міграція»). <http://www.contributors.ro/global-europa/populatia-uniunii-europene-si-migrația>
- Gibbon, E. 1989 (1848). *The Decline and Fall of the Roman Empire* («Занепад і падіння Римської імперії»). London: Encyclopedia Britannica.
- Habermas, J. 2000. *Après l'Etat-nation: Une nouvelle constellation politique* («Після національної держави: нове політичне сузір'я»). Paris: Fayard.
- Henripin, J. 1989. *Naître ou ne pas être* («Народитися або не народитися»). Montreal: Institut québécois de recherche sur la culture, PUL.
- . 1995. *La démographie et l'inconfort des considérations de caractère politique* («Демографія та незручність міркувань політичного характеру»). *Towards the XXI Century: Emerging socio-demographic Trends and Policy Issues* («До XXI століття: нові соціодемографічні тенденції та проблеми політики»). Ottawa: Federation of Canadian Demographers.
- . 2011. *Ma tribu, un portrait sans totem ni tabou* («Мое плем'я, портрет без тотемів і табу»). Montreal: Liber.
- Jackson, T. 2009. *Prosperity without Growth, Economics for a Finite Planet* («Процвітання без зростання: економіка для небезмежної планети»). London: Earthscan.
- Judt, T. 2015. *Europe: The grand illusion* («Європа: велика ілюзія»), in *When the Facts Change: Essays 1995–2010* («Коли змінюються факти: есеї 1995–2010 рр.»). New York: Penguin Press.
- Kerr, D., and R. Beaujot. 2016. *Population Change in Canada* («Зміни народонаселення Канади»). Don Mills, ON: Oxford University Press.
- Kim, N-K. 2005. *The end of Britain? Challenges from devolution, European integration and multiculturalism* («Кінець Британії? Виклики деволюції, Європейської інтеграції та багатокультурності»).
- Kono, S. 2009. *Challenges to Demographic Trilemma of Low Fertility, Ageing and Depopulation*. Keynote Speech («Виклики для демографічної трилеми низької народжуваності, старіння та депопуляції»). *Основна доповідь*. Center for the Advancement of Working Women, Tokyo.
- Kopala, M., and J. Budden. 2015. *The Dog Bone Portfolio: A Personal Odyssey into the First Kondratieff Winter of the Twenty- First Century* («Портфоліо з мозковими кісточками: особиста одісея в першу кондратьєвську зиму XXI століття»). Toronto: BPS Books, Kindle Edition.
- Légaré, J. 2001. *Aging and social security program reforms: Canada in international perspective* («Старіння та реформування програм соціального захисту»). *ISUMA* 2(2):110–19.
- Lux, A. 1996. *Significant policy issues for the XXIst century in light of the Symposium debate* («Значущі політичні питання для XXI століття у світлі дебатів симпозиуму»). *Towards the XXIst Century: Emerging Socio-demographic Trends and Policy Issues in Canada* («До XXI століття: нові соціодемографічні тенденції та проблеми політики»). Ottawa: Federation of Canadian Demographers.
- May, J. 2012. *World Population Policies: Their Origin, Evolution, and Impact* («Політика з народонаселення у різних країнах світу: витоки, еволюція та наслідки»). Dordrecht: Springer.
- . 2016. Interview: *Pourquoi le XXIe siècle sera celui de la démographie africaine*. (Інтерв'ю: «Чому XXI століття буде століттям демографії Африки»). *Le Plus*, 19 June. Available at <http://leplus.nouvelobs.com/contribution/1528893-pourquoi-le-xxie-siecle-sera-celui-de-la-demographie-africaine.html>
- McDaniel, S. 1986. *Canada's Aging Population* («Старіння населення Канади»). Toronto: Butterworths.
- McDonald, P. 2006. *Low fertility and the state: The efficacy of policy* («Низька народжуваність і держава: ефективність політики»). *Population and Development Review* 32(3):485– 510.
- Mill, J.S. 1965 (1848). *Principles of Political Economy* («Основи політичної економії»). Toronto: University of Toronto Press, London: Routledge & Kegan Paul.
- Raquet, G. 2008. *Deep Cultural Diversity: A Governance Challenge* («Глибоке культурне розмаїття: виклики врядування»). Ottawa: University of Ottawa Press.

- . 2010. Immigration and the solidarity-diversity-security nexus («Іміграція та вузол солідарність-різноманіття-безпека»). *Optimum Online: The Journal of Public Sector Management* 40(4). Available at <http://www.optimumonline.ca/article.phtml?e=4JdoCAfcmUx22&id=379>
- Perelli-Harris, B. 2005. The path to the lowest fertility in Ukraine («Шлях до найнижчої народжуваності в Україні»). *Population Studies* 59(1):55–70.
- Romaniuc, A. 1998. L'Europe face à son destin démographique («Європа зустрічає свою демографічну долю»). *Reflets et perspectives de la vie économique (De Boeck Université, Belgium)* 37:83–99.
- Romaniuk, A. 2009. Stationary Population as Theoretical Concept and As Policy Vision «Стационарне населення як теоретична концепція і стратегічна мета політики», presented at the International Conference on Population, September 2009 in Marrakesh, Morocco, organized by the International Union for Scientific Study of Population (IUSSP).
- . 2010. Fertility in the age of demographic maturity («Народжуваність у добу демографічної зрілості»): An essay. *Canadian Studies in Population* 34(3–4):283–95.
- . 2011. Persistence of high fertility in tropical Africa: The case of the Democratic Republic of the Congo («Стійка тенденція високої народжуваності у тропічній Африці: на прикладі Демократичної Республіки Конго»). *Population and Development Review* 37(1):1–28.
- . 2012. Stationary population as a policy vision («Стационарне населення як стратегічне бачення політики»). *Optimum Online: The Journal of Public Sector Management* 42(1). Available at <http://www.optimumonline.ca/print.phtml?e=4JdoCAfcmUx22&id=405>
- . 2013. Book review of *Glimpses of Indian Historical Demography* by Parameswar Krishnan (Рецензія на книжку «Погляд на історичну демографію Індії Парамесвара Кришнана» (Delhi: B.R. Publishing Corporation 2010)). *Canadian Studies in Population* 40(3–4):248–51.
- Simmons, A.B. 2010. *Immigration and Canada: Global and Transnational Perspectives* («Іміграція і Канада: глобальні та транснаціональні перспективи»). Toronto: Canadian Scholars' Press.
- Smith, T. 2000. *Foreign Attachments: The Power of Ethnic Group in the Making of American Foreign Policy* («Іноземні додатки: впливи етнічних груп на формування американської зовнішньої політики»). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sowell, T. 1983. *The Economics and Politics of Race: An International Perspective* («Расова економіка та політика: міжнародна перспектива»). New York: Quill.
- . 1996. *Migration and Culture: A World View* («Міграція і культура: загальносвітова картина»). New York: Basic Books.
- Spengler, O. 1922. *Der Untergang des Abendlandes* («Сутінки Європи»). Munich: Beck.
- Suzuki, D. 2011. *The Sacred Balance: Rediscovering our Place in Nature* («Священна рівновага: віднайдення нашого місця у природі»). Vancouver: Greystone Books.
- Suzuki, D., and D.R. Taylor. 2009. *The Big Picture: Reflection on Science, Humanity, and a Quickly Changing Planet* («Загальна картина: роздуми про науку, людство, та планету, що швидко змінюється»). Vancouver: Greystone Books.
- Statcan (Statistics Canada). 2001. *National Household Survey* (Статистика Канади-2001. Національний перепис населення). Ottawa: Statistics Canada.
- Termote, Marc. 2011. The efficiency of immigration and integration policies («Ефективність політики з іміграції та інтеграції»). *Population Review* 50(2):90–108.
- Tribalat, M. 1955. *Faire France: une grande enquête sur les immigrants et leurs enfants* («Зробити Францію: велике опитування про імігрантів та їхніх дітей»). Paris: Éditions La Découverte.
- . 2010. *Les Yeux grands fermés: l'immigration en France* («З великими заплющеними очима: іміграція до Франції»). Paris: Denoël.
- . 2013. *Assimilation: la fin du modèle français* («Асиміляція: кінець французької моделі»). Paris: Éditions du Toucan.
- Trovato, F. 2015. *Canada's Population in the Global Context: An Introduction to Social Demography* («Населення Канади у глобальному контексті: вступ до соціальної демографії»). 2nd edn. Toronto: Oxford University Press.
- Trovato, F., and Romaniuk, A. (eds). 2014. *Aboriginal Populations: Social, Demographic, and Epidemiological Perspectives* («Корінне населення: соціальні, демографічні та епідеміологічні аспекти»). Edmonton: University of Alberta Press.
- Zemmour, É. 2014. *Le suicide français* («Французьке самогубство»). Paris: Éditions Albin Michel.

Стаття надійшла до редакції журналу 22.03.2018.